

ЗАМОНАВИЙ БИЛИМЛАР ПАРАДИГМАСИДА АНТРОПОЦЕНТРИЗМ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.74.30.007>

Киличев Акрам Абдусаматович,
Бухоро давлат университети ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада инсоннинг тил доирасида ҳар томонлама ўрганилиши сифатида тавсифланадиган тилнинг антропоцентрик тамойили муаммолари кўриб чиқилган ва унинг бугунги кундаги долзарблиги белгиланган. Мавзуга оид маҳаллий ва хориж тадқиқотлари келтирилган.

Калит сўзлар: нутқ, антропоцентризм, билим, парадигма.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ В ПАРАДИГМЕ СОВРЕМЕННОГО ЗНАНИЯ

Киличев Акрам Абдусаматович
преподаватель Бухарского государственного университета

Аннотация. В данной статье рассмотрена проблема антропоцентрического принципа языка, который характеризуется как всестороннее изучение человека в языке. Приведен анализ отечественной и зарубежных исследований в этой области.

Ключевые слова: речь, антропоцентризм, знание, парадигма.

ANTHROPOCENTRISM IN THE PARADIGM OF MODERN KNOWLEDGE

Akram Abdusamadovich Kilichev,
a teacher of Bukhara State University

Abstract. This article deals with the problem of the anthropocentric principle of language, which is characterized as a comprehensive study of man in language. The analysis of domestic and foreign research in this area is given.

Key words: speech, anthropocentrism, knowledge, paradigm.

Тил ва инсон ажралмасдир. Тилни инсондан ташқари ва инсонни тилдан ташқарида тасаввур этиб бўлмайди. Демак, инсонни тилдан ажратган ҳолда ва тилни инсондан ажратиб ўрганишнинг ҳам иложи йўқ.

С.Г. Тер-Минасова

Биз яшаб турган олам тил орқали воқе бўлади, талқин қилинади. Тилни тушуниш ва ўрганиш учун унинг бевосита ташувчиси ҳисобланган инсонга, сўзловчи ва фикрловчи шахсга мурожаат қилиш лозим. Зеро, тил инсоннинг ҳаёти ва фаолияти, унинг тафаккури билан боғлиқ

бўлиб, жамиятдан айри ҳолда мавжуд бўлолмайди. Немис фалсафий антропологиясининг асосчиси М.Шелернинг фикрича, фалсафанинг барча марказий муаммоларини “Инсон ўзи ким?”, деган тушунча атрофида мужассамлаштириш мумкин.

Нутқни яратиш ва идрок этиш жараёнида инсоннинг етакчи ролини эътироф этиш натижасида тилшунослар антропоцентризм ғоясига дуч келишди ва бунда лисоний шахс омили биринчи ўринга олиб чиқилди. И.Г.Рузин ўзининг «Лингвистик тадқиқотларнинг фалсафий жиҳатлари» номли асарида тил табиати ҳақида фикр юритар экан, «тил ҳаётни чуқур ифодалашида, воқеликни акс эттиришида кўриб чиқилади. Тил табиатини фақат инсон ва унинг бутун дунёсидан келиб чиққан ҳолда тушуниш мумкинлиги ҳақидаги фикр тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Буларнинг барчаси замонавий тилшуносликда юзага келган энг муҳим методологик силжиш – имманент тилшуносликдан антропологик тилшуносликка ўтишдан далолат беради», деб таъкидлаган.

Маълумки, илм-фан тараққиёти тадқиқот парадигмаларини ўзгартириш орқали амалга ошади. XIX аср тилшунослигида қиёсий-тарихий ёндашув устунлик қилган бўлса, XX асрда систем-структур ёндашув шаклланди ва XXI асрда эса антропоцентрик йўналиш биринчи планга чиқди. Парадигма илмий тасаввурлар тизими сифатида тушунилади. Е.С.Кубрякова билим парадигма компонентларининг бирлашувини тартибга солувчи учта бўғинни ажратиб кўрсатган:

- установкали-предметли;
- мавзувий-когнитив;
- техник бўғин.

Ҳар бир кейинги парадигма ўзидан аввалгисини инкор этмайди. Аксинча, тизимлаштиради, олинган билимларни умумлаштиради ва улар асосида юксак тадқиқот натижаларига эришишга интилади. Шундай қилиб, парадигмаларнинг ўзгариши, турли ёндашув ва йўналишларнинг изчил долзарблашувини илмий тафаккурнинг табиий ва муқаррар жараёни сифатида эътироф этмоқ зарур.

Е.С.Кубрякова, В.И.Шаховский ва бошқа тилшунослар таъкидлаганидек, тилшунослик ривожланишининг ҳозирги босқичида полипарадигматик вазият юзага келган. Яъни бир-бирини инкор қилмасдан бир вақтнинг ўзида антропоцентрик, функционал, коммуникатив, техноцентрик, эмотиологик каби бир нечта парадигмалар пайдо бўлди.

Тилшуносликда антропоцентрик парадигманинг шаклланишига тил фактларини унинг эгасидан узилган ҳолда тадқиқ этиш ҳолати туртки бўлди. Бу тўғрида А.В.Звегинцев шундай ёзади: «Ростини айтганда, тилни инсонга нисбатан ёпиқ ҳолда кўриб чиқиш расмий тус олди. Бу ҳолда тадқиқотчи олдида фақат автоном ва авторитар вазифа қолади, холос. Яъни тилни “ўз ичида ва ўзи учун” ўрганишга тўғри келади.

Инсон эса “тил чегарасидан ташқарида қолиб кетди”.

Н.В.Бугорская «Антропоцентризм замонавий тилшуносликнинг мезони сифатида» номли мақоласида ягона номланишнинг йўқлигига эътибор қаратади: «Ягона номинациянинг йўқлиги, яъни антропоцентрик тилшунослик, антропологик тилшунослик, тилшуносликдаги антроп тамойил, тилдаги инсон омили бир ғоянинг турли вариантлари сифатида қаралади ва фалсафий ҳамда умуммилмий контекст доирасида янги ёндашувнинг туб моҳиятини аниқлаш имконини бермайди. Зеро, фалсафада ва табиатшуносликда учрайдиган илк учта тушунча (антропоцентризм, антропологизм ва антроп тамойил) ҳамма вақт ҳам ўхшаш бўлавермайди. Бироқ тушуниш борасида яхлитликнинг йўқлиги тилшуносларнинг умумий илдиз (антропо-) атрофида бирлашишига тўсқинлик қилмайди. Қолаверса, оламни; маданият ва тарих яратувчиси, “умуман ҳаёт”нинг ноёб кўриниши бўлган Ҳазрати инсонни тушунишга кўмаклашади” .

Э.Д.Сулейменова ва Н.Ж.Шаймерденовалар томонидан куйидаги таъриф ўртага ташланади: антропологик тилшунослик – “антропологик тамойил” (тил инсоннинг бир қисми сифатида)ни методологик асос сифатида илгари сурадиган лингвистик тадқиқотлар йўналишининг шартли номланиши бўлиб, тил ҳодисаларини “тил-одам” муносабати доирасида ўрганади. Масалан, тилни ўзлаштириш, билиб олиш ва ундан фойдаланишни таъминловчи миянинг мураккаб инфратузилмасини таҳлил қилиш асосида тил қобилятини ўрганиш; тил ташувчиси ва тилшунос интуициясига мурожаат қилиш (интроспекция); оламни идрок этиш шакли сифатида тилнинг когнитив вазифасини ўрганиш; тил, шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этиш; тил, халқнинг маънавий маданияти, миллий менталитет, халқ ижоди ва бошқалар муносабатларини ўрганиш; тилга инсон хусусиятлари жиҳатидан ёндашиш, шу орқали тил-организм, тил-тизим, тил-механизм сингари боғланишларни яратиш; инсонни тил ва бошқа тавсифлар орқали ўрганиш ва ҳ.к.

Онтологик нуқтаи назардан антропоцентризм бевосита “инсонга хослик” намоён бўладиган айрим лисоний бирликларнинг хусусияти сифатида тушунилади. Бунинг остида статик ҳолатга қарши динамик, объектив тизимга қарши субъектив, ҳиссийга хусусиятга қарши рационаллиқ туради. Бу турдаги тадқиқотлар “инсон омили”ни анъанавий тизимли-структуравий муаммоларга интеграциялашувининг нафақат мумкинлиги, балки янги парадигманинг пайдо бўлишидан далолат беради. Ёндашувнинг янгилиги шундаки, тилнинг турли бирликларида махсус хусусиятлар аниқланиб, улар рўйхати очиклигича қолади. Бунга эгоцентрик элементлар (олмошлардан тортиб пропозициал установакали

фёълларгача), экспрессив-эмоционал, баҳоловчи ва образли лексика, фразеология, риторик сўроқ, плеоназм ва бошқа турли бирликларнинг кириши эътироф этилади. Тилнинг айрим элементлари объектив воқеликни акс эттиради ва шунинг учун ҳам “инсонийлик ўлчови” хусусиятига эга эмас, тилнинг бошқа элементлари эса субъектив воқеликни акс эттиради ва шу боис антропоцентрик ҳисобланади.

Антропоцентризмни тадқиқот методи сифатида ҳам тушуниш мумкин. Антропоцентризм ва системоцентризм муаммосига бағишланган дастлабки ишлардан бири В.М.Алпатовнинг мақоласидир. Олим антропоцентризм ва системоцентризмни гносеологик предикатлар сифатида талқин қилади. Уларнинг қарама-қаршилиги “тил тадқиқотчисининг ўз объектига нисбатан икки хилдаги ёндашуви ва маълум даражада объектларнинг ўзаро фарқлари”, муаллиф учун эса “антропоцентрик ёндашув тарихан бирламчи” эканлигини билдиради. Ушбу талқинда антропоцентризм интуитивизмга ўхшатилади. Бунинг моҳияти шундаки, бир томондан, тил ташувчи интуициясини киритиш ҳисобидан унинг предметли соҳаси кенгайса, иккинчи томондан, илмий тадқиқот усуллари қаторига интроспекция усулининг киритилиши билан белгиланади. Бундан ташқари, илмийлик мезони тизимли ҳодисаларнинг психологик адекватлик тамойили асоси сифатида таклиф этилган.

Тилнинг антропоцентриклиги ҳақидаги ғоя айни пайтда умум эътироф этилган: аксарият тил қурилмалари учун инсон ҳақидаги тасаввурлар таянч нуқта вазифасини бажармоқда. Антропоцентрик ёндашув инсон фаолиятининг шахсий ва ижтимоий жиҳатларига қизиқишни янада кучайтирди. “Антропоцентризмнинг махсус тадқиқот тамойили сифатидаги жиҳати шундан иборатки, унда илмий объектлар, аввало, инсон учун бажарадиган ўрнига кўра, унинг ҳаётидаги мақсадига кўра, инсон шахсини ривожлантириш ва уни такомиллаштириш вазифаларига кўра ўрганилади”. Инсон индивидуал ва ижтимоий тажрибага, дунё ҳақидаги билимлар тизимига эга бўлган, атрофдаги воқелик манзараси унинг онгида акс этган фаол билим субъекти сифатида намоён бўлади.

Антропоцентризм ҳақидаги дастлабки ғоялар Уйғониш даврида пайдо бўлган. Бироқ кўпчилик тадқиқотчилар антропоцентризм илдизлари антик даврдан бошланганини таъкидлашган. Бу дунёқараш инсон билишининг субъект-объектли схемаси бошланишини белгилаб берган. Уйғониш даврининг бутун маданияти ва фалсафаси инсоннинг шахс сифатидаги кадр-қимматини тан олиш, унинг эркин ривожланиш ҳуқуқи ва қобилиятларининг намоён бўлиши билан тўлдирилган. Жамоатчилик муносабатларини баҳолашнинг янги мезони – инсонийлик мезони тасдиқланган.

Антропоцентризмда ташқи ва ички олам воқелигини акс эттириш, ўлчаш ва талқин қилиш инсон онги ва тафаккури, унинг дунёга муносабати билан боғлиқ бўлиб қолади. Умуман олганда, буни субъектив воқеликнинг антропоцентризми деб аташ мумкин.

Тил антропоцентрик бўлганлиги ва инсон учун мўлжалланганлиги боис ташқи дунё объектлари ва ҳодисаларининг бутун лисоний тоифаланиши инсон индивидуаллигига қаратилган. Тил қобилияти индивидуал характерга эга эканлиги ҳақидаги ғоялар В.Гумбольдт асарларида пайдо келган. Немис файласуфи ва тилшуноси В.Гумбольдт тилни инсон ва унинг атрофидаги дунё ўртасида бўлган билвосита бўғин деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, тил ўрганиш “инсоннинг ўзини англаш мақсади ва атрофида кўринган ҳамда яширинган ҳамма нарсага бўлган муносабати” га бўйсундирилган. В.Гумбольдт қарашларида тил атрофдаги оламни руҳият мулкига айлантирувчи фаолият тури сифатида намоён бўлади.

Инсонни тил доирасида ўрганувчи тилшунослик матн таҳлилига интеграл ёндашув бўлиб, у инсонни, унинг ташқи ва ички дунёсини ўрганувчи турли фанлардаги маълумотларни лингвистик тадқиқ этиш учун фойдаланишни назарда тутди. Ушбу йўналишда долзарб қилиб белгиланган муаммоларни ишлаб чиқишда И.С.Кон, А.Н.Леонтьевларнинг шахс муаммосига бағишланган изланишлари катта аҳамият касб этади. Шу билан бирга, М.Хайдеггернинг фалсафий асарларида инсоннинг мақсади ва унинг дунёга бўлган муносабати муаммолари кўриб чиқилган. М.Хайдеггер фалсафа тил билан шуғулланиши кераклигини таъкидлаб ўтган, чунки уни инсон қизиқтиради, инсон эса - тилдир. Айнан тилда атрофдаги воқеликни, ўзни ва бошқаларни англаш амалга ошади.

Замонавий тилшуносликнинг кўплаб ғоя ва тушунчаларини ишлаб чиқиш В.В.Виноградов томонидан илгари сурилган бўлиб, у доимо инсон омилининг тил ичидаги кўринишлари билан боғлиқ ҳодисаларга эътибор қаратган. У тилшуносликка “лисоний шахс” тушунчасини киритиб, унинг тадқиқ этилишини бадиий адабиёт тилини ўрганишдан бошлаган.

Айни пайтда тил тизимининг турли хусусиятларини аниқлаш лингвистик таҳлилнинг биргина ва оддий мақсади ҳисобланмайди. Тил ҳодисаларини инсон, унинг тафаккури билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганиш муҳим аҳамият касб этиб бормоқда, зеро инсон оламни ўзи ва ундаги маънавий-амалий фаолиятни англаш орқали ўрганади. Антропоцентризмни “инсонни тил ичида”ги муаммо сифатида ҳар томонлама ўрганувчи парадигма сифатида кўриб чиқиш ва “хар бир матн ортида тил тизимига эгалик қилувчи лисоний шахс мавжуд”, -

деб таъкидлаш мумкин. Инсон муайян лисоний ҳодисалар таҳлилида бошланғич нуқтага айланиб, таҳлилга жалб қилинади, унинг истиқболи ва якуний мақсадлари аниқланади.

Замонавий тилшуносликда лисоний шахс назарияси Д.Н.Шмелев, Ю.С.Степанов ва Г.А.Золотоваларнинг тадиқотларида атрофлича кўриб чиқилган. Г.А.Золотова ўзининг “Рус синтаксисининг коммуникатив жиҳатлари” номли монографиясида таъкидлашча, “тилга антропоцентрик нуқтаи назардан қараш нарсаларнинг ҳақиқий ҳолатига энг табиий ва адекват муносабатни белгилайди. У лисоний ҳодисаларнинг тизимли боғланишларини шаклан ва мазмунан ажратган ҳолда эмас, балки синтезда, уларнинг мулоқот эҳтиёжларига хизмат қилишидан келиб чиққан ҳолда англаш имконини беради”, - деган хулосага келади.

Тилнинг антропоцентрик тамойилини ривожлантирар экан Ю.С.Степанов шундай ёзади: “Тил - семиотик тизим бўлиб, унинг асосий дифференциал белгилари сўзлаётган индивид билан бевосита боғлиқ”, “тил инсоннинг ўлчови бўйича яратилган ва бу масштаб тилнинг ташкил топишида муҳраб қўйилган; тил шунга мувофиқ ўрганилиши, тадқиқ этилиши лозим”. Инсон шахси тилда ва тил орқали акс этади. Ю.С.Степановнинг лингвокультурологик концепциясида инсон энг муҳим маданий концептлардан бири ҳисобланади. Инсон шахси фақатгина бошқа шахслар билан мулоқотда ўзини амалга ошира оладиган мураккаб интеграл тизимдир.

Олимнинг фикрича, “инсон” тушунчаси олам лисоний манзарасининг ўзига хос хусусиятларини белгиловчи маданий концептлар туркумига мансуб бўлиб, унинг мазмуни ижтимоий-тарихий тажриба, универсал ва ўзига хос миллий қадрият йўналишларига асосланади. Тилнинг мураккаб табиатини акс эттириш учун Ю.С.Степанов уни бир нечта образлар шаклида тақдим этади. Зеро, булардан ҳеч бири тилнинг барча жабҳаларини тўлиқ акс эттира олмайди: 1) тил индивиднинг тили сифатида; 2) тил тиллар оиласининг қисми сифатида; 3) тил тузилма сифатида; 4) тил тизим сифатида; 5) тил муайян тур ва характер сифатида; 6) тил компьютер тили сифатида; 7) тил фикр майдони ва “руҳият макони” сифатида (М.Хайдеггер), яъни тил инсоннинг мураккаб билиш фаолияти натижасидир .

Шундай қилиб, антропоцентрик парадигма нуқтаи назаридан инсон ўзини, ундаги ўз фаолияти орқали дунёни англаши мумкин. Антропоцентрик парадигма тадиқотчининг манфаатларини билиш объектларидан субъектга ўткази, бошқача айтганда, инсон тил ичида ва тил инсон ичида таҳлил қилинади. Парадигма атамаси ўрганилаётган

муайян ҳодиса доирасида илмий тасаввурлар мажмуи сифатида тушунилади.

Антропоцентрик парадигма биринчи ўринга инсонни қўяди, тил эса инсоннинг асосий хусусияти, унинг энг муҳим таркибий қисми саналади. Инсонни тилдан ташқарида ва матнни яратиш ҳамда қабул қилишнинг лингвистик қобилятидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Инсон томонидан яратилган матн индивидуалдир ва шунинг учун эгоцентрик характерга эга, чунки ҳар қандай сўз ортида ўз ҳаётий тажрибаси, муносабати ва маданияти билан ажралиб турадиган маълум бир инсон туради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку. // Вопросы языкознания. № 3. – Москва,
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М.,
3. Бугорская Н.В. Антропоцентризм как категория современного языкознания. // Вопросы языкознания. № 2. – М.,
4. Виноградов В. В. О языке художественной прозы: избр. тр. Москва : Наука, 1980. 360 с
5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс,
6. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М.,
7. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. // Язык и наука конца XX века: Сборник статей./ Под ред. Акад. Ю.С. Степанова. – М., 1995.
8. Рузин И.Г. Философские аспекты лингвистического исследования. // ВМУ. Сер. 7. Философия. – – № 3.
9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии./ Переводы с английского / Отв. ред. Кибрика А.Е. – М.: «Универс»,
10. Серебренникова Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М.,
11. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс. Факт и принцип Причинности // Язык и науки конца XX века: сб. ст. М.: РГГУ, 1995. С. 35—73
12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры»,
13. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.,
14. Степанов Ю.С. Язык и метод. К современной философии языка. – М.,
15. Шаховский В.И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации. // Филологические науки. № 2. – М.,
16. Шелер М. Основные тенденции и дилеммы современной буржуазной философской антропологии XX века. – М.,